

МА Оливера Марковић, истраживач сарадник УДК 930:316.75(497.1+497.2)“1945/1953”
Институт за новију историју Србије 371.671:94(497.11)“1945/1953”
Београд 94(495.02):316.75

Тумачење историје Византије у совјетском моделу уџбеника у Бугарској и Југославији 1945–1953.

Апстракт: Рад представља компаративну анализу начина на који су политички и идеолошки контекст, као и геостратешке промене до којих је дошло окончањем Другог светског рата, утицали на интерпретирање историје Византије у совјетском моделу уџбеника историје, који је био употребљаван у Бугарској и Југославији током прве послератне деценије.

Кључне речи: уџбеници историје, Бугарска, Југославија, Совјетски савез, Византија

Анализа уџбеника историје, као врсте историографског дела, важна је из неколико разлога. Под условом да су стварно, свесно и до краја били читани, уџбеници историје су многим били једина књига „из историје“ коју су икада прочитали, што нас обавезује да се бавимо анализом њиховог садржаја. Осим тога, у њима је постављена основа разумевања прошлости, а однос према прошлости је један од начина на који разумемо свој идентитет, пре свега онај колективни. Као комуникациони канал путем којег једна држава преноси информације до својих граница, уџбеник историје стиже до веома бројне публике, и то у њеној најосетљивијој фази, када се обликује историјска свест – у основној и средњој школи, и тиме, између осталог, утиче на дефинисање историографског простора и историјске свести становника те државе.¹

¹ Бугарским и југословенским уџбеницима историје бавили су се: Petrungraro, Stefano, *Pisati povijest iznova, hrvatski udžbenici povijesti 1918–2004*, Zagreb 2009; Маринова–Христиди, Румяна, *Българското образование между съветизацията и традицията 1948–1959*, София 2006; Koren, Snježana, „Politika povijesti i udžbenici: kako se pisala nacionalna povijest 1945–1955“, u: *Desničini susreti 2009, Zbornik radova*, Zagreb 2011. (u daljem tekstu: Koren, S., „Politika povijesti

Интерпретација историје Византије, каква је постојала у уџбеницима историје у Бугарској и Југославији у првој деценији после Другог светског рата, зависила је од тога да ли је била приказана у оквиру уџбеника из националних историја које су писали домаћи аутори, или у оквиру превода совјетског уџбеника опште средњовековне историје, који је такође у наведеном периоду био употребљаван у обе државе.² Преузимање совјетског модела уџбеника у Бугарској и Југославији, представљало је само један део комплексног процеса успостављања социјалистичких система у њима.³ У Југославији су совјетски уџбеници били у употреби већ од 1945. године, а први уџбеници из националне, односно историје народа Југославије, појавили су се тек 1949. године.⁴ У Бугарској је ситуација била другачија: совјетски уџбеници су тамо први пут били

и уџбеници...“); Jelavić, Čarls, *Južnoslovenski nacionalizmi: jugoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*, Zagreb 1992; *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, ur. Pešić, Vesna i Rosandić, Ružica, Beograd 1994; *Teaching the History of Southeastern Europe*, edited by Koulouri Christina, Thessaloniki 2001; *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, edited by Koulouri Christina, Thessaloniki 2002; Чичовска, Весела, *Политиката срећу просветната традиција*, София 1995; Радева, Мария, *Училищното историческо образование в България (1878–1944)*, София 2008. Активности Центра за демократију и помирење на Балкану са Седиштем у Солуну и Института за истраживање школских уџбеника Георг Екерт у Брауншвајгу у Немачкој су, кроз разне програме, подржавали овакве врсте истраживања.

² Реч је о уџбенику: Kosminski, Evgenij Aleksejevič, *Povjest srednjega vijeka*, Zagreb 1946. (у даљем тексту: Kosminski, E. A., *Povjest srednjega vijeka...*); Космински, Евгениј Алексејевич, *История на средните векове, учебник за VI и VII клас на опшообразователните училища*, София 1953. (у даљем тексту: Космински, Е., *История на средните векове...*). Временски оквир овог истраживања одређен је завршетком рата са једне стране, и годином у којој су у Бугарској први пут били преведени совјетски уџбеници са друге стране. Тамо где је то због објашњења било потребно, хронолошки оквир је био проширен.

³ У обе државе су били употребљавани следећи совјетски уџбеници истих аутора: Kosminski, E. A., *Povjest srednjega vijeka...*; Космински, Е., *История на средните векове...*; Мишулин, Александр Васильевич, *Историја старога века*, Београд 1946; Мишулин, Александр Васильевич, *История на старји свят, учебник за V и VI клас на опшообразователните училища*, София 1955; Јефимов, Алексей Владимирович, *Историја новог века од Француске револуције до Париске комуне 1789–1870*, Београд 1945; Ефимов, Алексей Владимирович, *Нова историја за VIII клас на опшообразователните училища*, София 1953, итд.

⁴ Учествујући у расправи коју је 1949. године покренуло Министарство за науку Владе ФНРЈ око проблема писања првих уџбеника из историје у послератној Југославији, што је касније прерасло у покушај писања прве историје народа Југославије, Милован Ђилас је у листу *Комунист* дефинисао појам *национална историја*. Према тој дефиницији термин *национална историја* за историју народа Југославије користи се да би се подвукла разлика између „домаће“ и „опште“ историје. На значај тог чланка, као програмског текста, указала је и Сњежана Корен, која сматра да је то био део пројекта осмишљеног на вишем нивоу, вероватно у Политбироу ЦК КПЈ. Чланак је касније био штампан као посебна књижица и служио је као материјал на семинарима за усавршавање наставника. – Koren, S., „Politika povijesti i udžbenici...“, стр. 143; У овом раду синтагма *национална историја* у случају југословенских уџбеника, биће коришћена да би се направила разлика у односу на совјетске уџбенике опште историје.

преведени тек 1953. године, што значи да су до тада у употреби били уџбеници из националне историје које су писали бугарски аутори.

Концепт историје Византије у совјетском моделу уџбеника опште средњовековне историје био је осмишљен у Москви за потребе послератног Совјетског Савеза. Тумачење које је настало у том контексту, требало је да представља кључ и основу за разумевање прошлости читавог Источног блока у настајућем биполарном међународном систему држава.⁵ Примена таквог модела у балканским државама (на периферији Блока – у Бугарској и Југославији), била је проблематична из више разлога. Прво, у тим уџбеницима опште историје није било места за националне историје, а посебно не за националне антагонизме, јер је политички и идеолошки контекст изискивао компактност и стабилност на простору који је Стаљин претендовао да контролише. Друго, утицај и значај Источне римске империје током прошлости није ни био од једнаке важности за историју средњовековне Бугарске, Србије, Хрватске и историје осталих народа на Балкану, од којих су неки, касније, у 20. веку, ушли у састав Југославије, као ни за историју Кијевске Русије, на чије се наслеђе позивао СССР. Треће, неке од компликација су произиласиле и из различитог односа према националном питању у Народној Републици Бугарској, у социјалистичкој Југославији и у СССР-у. Колико је једна таква увезена и униформна слика о подједнаком значају историје Византије за све земље Источног блока била неприхватљива за две балканске земље, могуће је увидети тек када се совјетски уџбеници средњовековне опште историје упореде са уџбеницима из националне историје које су писали домаћи историчари.⁶

⁵ Уџбеник Евгенија Алексејевича Косминског, који је у Југославији био преведен 1946. године, настао је у Москви током рата – 1943. године: *История средних веков, учебник для 6 – 7 классов средней школы*, под редакцией профессора Е. А. Косминского, Москва 1943. Касније је тај уџбеник претрпео неке структурне промене, и то промењено издање било је преведено у Бугарској 1953. године, о чему ће у даљем тексту бити још речи.

⁶ За потребе компарације извршена је анализа 6 уџбеника – 3 бугарска и 3 југословенска: *Povijest srednjeg vijeka*, u redakciji profesora Evgenija Aleksejeviča Kosminskog, Tisak nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb 1949. (у даљем тексту: *Povijest srednjeg vijeka...*); *История на средните векове: учебник за VI и VII клас на общообразователните училища*, Космински, Евгений Алексеевич, превод от руския език, М. Манова, 2. издание, Народна просвета, София 1954 (у даљем тексту: *История на средните векове: учебник за VI и VII...*); Vladimir, Babić, *Povijest za razred V sedmogodišnje škole i I razred gimnazije*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb 1949 (у даљем тексту: Vladimir, B., *Povijest za razred V...*); Чубриловић, Љубица; Живковић, Смилја; Поповић, Момчило, *Историја за VI разред осмогодишње и II разред гимназије*, Знање – предузеће за уџбенике Народне Републике Србије, Београд 1952 (у даљем тексту: Чубриловић, Љ., Живковић, С., Поповић, М., *Историја за VI разред...*); Божиков, Божидар Д; Кепова, Иванка, *Българска история за VII клас на общообразователните училища*, Народна просвета, София 1951 (у даљем тексту: Божиков, Б., Кепова, И., *Българска история за VII...*); Божиков, Божидар; Бурмов, Александър; Кюркчиев, Петър; Ламбрев, Кирил; *Българска история за VII клас*, София 1946. (у даљем тексту: Божиков, Б., Бурмов, А., Кюркчиев, П., Ламбрев, К., *Българска история за VII...*)

Постоји неколико разлога због којих је пажња овог рада усмерена на средњи век, и посебно на историју Византије. Први од њих је одређен садржајима у самој грађи, јер се испоставило да је историја средњег века била заступљена у готово свим уџбеницима које смо успели да пронађемо и анализирамо, што се не може рећи и за остале историјске епохе. Осим тога, тумачења средњовековне историје играју важну улогу у конструисању бугарског и српског национализма, као и за интерпретацију историје народа Југославије, јер је идеја југословенства била конструисана на историјској основи досељавања Словена на Балканско полуострво. Свака од ових држава покушала је да своју националну историју и традицију заснује управо на наслеђу средњовековне историје, и свака од ових држава почетке „своје историје“ видела је у раном средњем веку, када су се на Балканско полуострво досељавали Словени, односно Пра/Протобугари.⁷

Трећи разлог произилази из идеологије. Из перспективе марксистичко-лењинистичке филозофије, односно дијалектичког материјализма, и још прецизније – историјског материјализма, средњи век је представљао једну етапу у развоју друштва, током које је друштво прешло из „нижег“ у „виши“ ступањ, односно из „једноставног“ у „сложено“.⁸ Према овој филозофији, разумевање протока времена било је поистовећено са процесом развоја, прогресивним кретањем „у напред“, односно кретањем по узлазној линији, што је био важан предуслов за разумевање слике средњовековних друштава у совјетском уџбенику, а пре свега за однос Прабугара и Словена са Византијом.

У совјетском моделу уџбеника највећи проблем долазио је из идеолошке потребе да се историја Византије уклопи у идеологију дијалектичког материјализма, и да се истовремено, целокупна римско-византијска традиција најпре

⁷ Још у освит формирања бугарске историографије у 19. веку проблем порекла савремених Бугара и улоге „Прабугара“ у формирању бугарске државе и нације је био оптерећен политичким контекстом. Балкански ратови и Први светски рат, у којем су Бугари били савезници Немачке, Аустро-Угарске и Османске империје против доскорашње „словенске браће“ Руса и Срба, удаљили су Бугаре од панславизма. То је као последицу имало афирмисање идеје о турском пореклу „Протобугара“ и њиховој државотворној улози у формирању националног идентитета Бугара, што се додатно уклапало у предстојећи контекст који је најављивао почетак Другог светског рата. Касније је официјелна доктрина тоталитарне комунистичке власти наметнула теорију о словенском пореклу Бугара, што је била доминантна теорија све до 70-их година 20. века, када је поново, постепеним буђењем национализма, рехабилитована идеја о Прабугарима као државотворном народу. Сами изрази Пра/Протобугари настали су непосредно пред Други светски рат и научног су порекла, јер се у средњовековним изворима помињу само Бугари. У: Николов, Александър, *Параисторијата като феномен на прехода: 'преоткриването' на древните Българи* – чланак је у процесу штампе, захваљујемо се професору Николову на дозволи да га овде цитирамо, као и за корисне разговоре на ову тему; Група аутора, *Историја Бугарске*, Београд 2008, стр. 67.

⁸ *Историја свесавезне комунистичке партије (бољшевика), кратки курс*, у редакцији комисије ЦК СКП(б), 1938; *Култура*, Библиотека марксизма – лењинизма, 1947, стр. 119.

селективно прикаже, а потом и угради у идеју „Москва као трећи Рим“.⁹ У Бугарској је, њиховим увођењем у наставу 1953. године, био направљен дисконтинуитет у односу на домаће уџбенике у погледу две ствари: била је ублажена дотадашња представа Византије као кључног средњовековног непријатеља у односу на којег се бугарски идентитет дефинисао, и друго – дотадашње турско порекло Протобугара било је изненада замењено словенским пореклом Прабугара.¹⁰ У случају југословенских уџбеника „националне“ историје, од тумачења историјске улоге Византије је већи проблем представљало уклапање несинхронизованог историјског развоја њених народа у јединствену дијалектику материјализма, а историји Византије био је дат мањи значај од историје средњовековне Западне Европе.

За полазну основу овог истраживања био је узет искључиво *написани текст* као коначан производ међуделовања свих елемената који утичу на стварање једног уџбеника. Уџбеници су посматрани као одраз стања у политици, идеологији и историографији, као „место консензуса“ и „место сећања“, због чега у овом раду неће бити речи о процењивању улоге коју такав један уџбеник врши на друштво, што би захтевало комплексније истраживање, пре свега истраживање ширих временских и просторних оквира у којима би се компарација вршила.

Претпоставке за конструисање совјетског модела уџбеника

Постоји неколико предуслова важних за разумевање процеса настанка уџбеника опште историје средњег века Евгенија Алексејевича Косминског.¹¹ Те претпоставке не исцрпљују све могућности објашњења како је уџбеник настао, али су свакако најснажније утицале на његово стварање.

⁹ Оболенски, Димитри, *Византијски комонвелт*, Београд 1991, стр. 435–440; Суботић, Милан, „Москва као трећи Рим: прилог историји руског месијанизма (I део)“, у: *Filozofija i društvo*, 1, 2011.

¹⁰ Поређењем уџбеника националне историје из 1951. године, у којем се Бугарска помиње 202 пута, са совјетским уџбеником опште историје из 1953. године, у којем се Бугарска помиње 20 пута, може се видети колико је простор посвећен историји Бугарске у совјетском уџбенику био сужен. Такође, ако упоредимо уџбеник националне историје из 1946. године, у којем се Прабугари помињу 112 пута, као и уџбеник националне историје из 1951. године, у којем се помињу 15 пута, могуће је увидети колики је дисконтинуитет представљало преузимање совјетског уџбеника опште историје, у којем се Прабугари не помињу ни једном. Упоредити: Божиков, Б., Бурмов, А., Кјоркчиев, П., Ламбрев, К., *Българска история за VII...*; Божиков, Б., Кепова, И., *Българска история за VII...*; *История на средните векове: учебник за VI и VII...*

¹¹ Евгениј Алексејевич Космински је живео од 1886. до 1959. године, припадао је класичној руској историографији, бавио се средњовековном аграрном историјом Енглеске и Француске, па је на тим „школским примерима“ настајања феудалног друштва и стекао основна знања. Због тога је уклапање Византије у идеологију дијалектике материјализма, у којој је феудализам био изузетно значајан, сматрао највећим проблемом у процесу писања уџбеника.

Ставови Косминског о томе како је требало писати историју средњег века произилазили су из три директивна чланка која су 1936. године била објављена у Москви, а која су потписали Стаљин, Киров и Жданов.¹² Ти чланци су представљали прекретницу у настави историје у совјетској школи и били су важни јер су нагостили у којем правцу је уџбенике историје требало развијати од тог момента, а тај правац био је, уз мање хронолошке измене, задржан и у првој послератној деценији.¹³ Осим што је у њима био дефинисан правац даљег писања уџбеничке литературе, наведени чланци су указивали и на то *ко је тачно* (Стаљин, Киров, Жданов), *када* (1934–1936) и *где* (Москва) одредио како ће се целокупна историја (па и историја Византије) у уџбеницима историје убудуће писати. Они сведоче о томе где је био центар из којег је пласиран метанаратив кроз који су и балканске државе, применом совјетског модела уџбеника, требало да објасне своју средњовековну прошлост. Такође, сведоче и о директној вези између историографије и врха државе и разоткривају пут којим су тумачења, таква каква јесу, доспела у уџбенике историје.

Садржај наведених чланака треба разумети у контексту ширег сукоба који се у Совјетском Савезу одиграо у оквиру партије тридесетих година прошлог века. Стаљиново схватање националног питања у СССР-у било је један од важних елемената тог сукоба, и помаже у разумевању релације између Кијевске Русије и Византије у уџбенику. У основи, за разлику од Лењиновог тумачења националних односа у оквиру СССР-а, које је подразумевало одржавање равнотеже међу нацијама, односно обуздавање доминације великоруског национализма над осталим, Стаљиново разумевање националног питања било је промењено утолико што је он сматрао (и практично деловао у складу са тим) да треба афирмисати руску културу као хомогенизујући фактор у комплексној структури Совјетског Савеза. Другим речима, модел који је поставио Стаљин, постао је више националистички у односу на ранији – Лењинов.¹⁴ Том променом био је припремљен терен за потоње конструисање историјске везе између Кијевске Русије, из које, сада већ доминантна руска нација у оквиру СССР-а, вуче конти-

¹² *Настава историје у средњој школи. Избор чланака*, ред. одбор Грубачић, Коста; Миловановић, Радивоје; Јанковић, Милош, Београд 1948.

¹³ Стаљин, Јосип; Жданов, Андреј; Киров, Сергеј, „На фронту историјске науке. Из совјета народних комесара СССР-а и ЦК СКП (б)-а“, у: *Настава историје у средњој школи*, Педагошка библиотека 25, Београд 1948, стр. 244–252. – Ови чланци били су преведени и у Југославији 1948. године. Редакциони одбор (Коста Грубачић, Радивоје Миловановић, Милош Јанковић) у уводу је дао објашњење да су ова три чланка одиграла значајну улогу, како у проучавању основних проблема у осветљавању основних појмова историје као науке, тако и у изради уџбеника историје у СССР-у.

¹⁴ Гелер, Михаил; Некрич, Александар, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица 2000, стр. 136–140; Boffa, Giuseppe, *Povijest Sovjetskog saveza I–II*, Rijeka 1985, стр. 151–153.

нуитет, и Византије, која је била потребна да би се преко ње успоставила веза са античким наслеђем и тако одржала идеја о Москви као „трећем Риму“.¹⁵

Уочљива карактеристика стаљинистичког система била је обнављање идеје државности, што је у односу на царску Русију представљало континуитет.¹⁶ Континуитет са царском Русијом преко идеје државности обезбеђивао је даље потребну везу са средњим веком, у којем се преко односа Кијевске Русије и Цариграда хватала веза са антиком – што је био крајњи циљ којем се тежило. На тај начин је историја Византије у стаљинистичким уџбеницима поново добила на значају.¹⁷

Следећа претпоставка повезана је са политичким и друштвеним променама које је донео Други светски рат. Непријатељство „Немаца“ и „Словена“, постало је основни бинарни код у односу на који се профилисала спољна, али и унутрашња политика СССР-а, а као последица тога и лоша слика Немаца, односно њихових средњовековних предака Германа у уџбеницима историје.¹⁸ У оквиру тог кода, током процеса стварања хладноратовске атмосфере, постепено је био формиран још један бином који је подразумевао поделу на Исток („нас“, „победнике“) и Запад („њих“, у које су после рата спадали и „победници“ и „поражени“). У складу са тим, у уџбеницима историје је у будуће као главне негативце требало приказати Немце и Запад. Насупрот томе, Словени и Исток, морали су бити приказани у најпозитивнијем светлу.

Крај рата отворио је пут ка успостављању социјалистичких режима у низу држава западно од нових граница Совјетског Савеза. Тај појас се углавном поклапао са простором који је Црвена армија прешла на свом путу од Волге до Елбе, и тај процес формирања нове геостратешке ситуације, односно утицајних сфера, Черчил је 1946. године назвао процесом „спуштања Гвоздене завесе“.¹⁹ Простор совјетске сфере утицаја у првим годинама после рата се једним де-

¹⁵ Космински, Евгениј Алексејевич, „О захтевима које треба да испуни нов уџбеник историје средњег века“, *Настава историје у средњој школи*, Педагошка библиотека 25, Београд 1948, стр. 233 (у даљем тексту: Космински, Е. А., „О захтевима које треба...“). – „(...) за уџбенике пре Револуције ове тешкоће нису постојале, јер они уопште нису постављали питање о византијском феудализму. Али марксистички уџбеник не може заобићи ово питање.“

¹⁶ Занимљиво је уочити да је идеја државности на XVIII конгресу КПСС-а, у марту 1939. године, фактички била званично прихваћена. Погледати у: Јовановић, Мирослав, „Стаљинизам“, у: *Историјски гласник*, 1–2, 1993, стр. 112–114.

¹⁷ Као најшири контекст у оквиру којег треба разумети ове догађаје у Совјетском Савезу, па и улогу историје Византије у његовој историји, важан је и прелазак са Лењиновог концепта „светске револуције“ на Стаљинов концепт „револуције у једној земљи“.

¹⁸ У уџбеницима је врло често на месту где је требало да пише „Германи“, била употребљавана реч „Немци“, што сведочи о поистовећивању средњовековних Германа и савремених Немаца, односно о пројекцији савременог непријатељства и мржње на средњовековну историју.

¹⁹ Милорадовић, Горан, „’Тројански коњ империјализма’ прескаче ’гвоздену завесу’: Југославија као тоталитарна држава и њена улога у Хладном рату“, у: *Токови историје*, 1, 2011, стр. 91. (у даљем тексту: Милорадовић, Г., „’Тројански коњ империјализма...“)

лом поклапао са територијама које су у совјетском уџбенику биле описане као саставни делови моћне и, у односу на средњовековни Запад, културно напредне Византије. Целовитост византијског простора била је описана кроз културну сферу, у оквиру које су везивно ткиво представљали хришћанство и идеја свесловенске узајамности. На тај начин је био конструисан и територијални континуитет између Совјетског Савеза/Русије и Византије.

Један од најважнијих елемената такве конструкције била је идеја свесловенског јединства. Током Другог светског рата су, за потребе мобилизације у СССР-у, словенство, и у оквиру њега хришћанство, кроз процес институционализације, поново били афирмисани.²⁰ „Свесловенска узајамност“ је и после рата требало да представља кохезиони фактор у Источном блоку, па је у уџбеницима историје било потребно показати како је читав простор Источног блока „одувек“ био заснован на „братској љубави“ међу Словенима који су га насељавали. Из тог разлога, историју Словена и Византије требало је чврсто повезати.

Начин на који је то било урађено у совјетском уџбенику, задовољавао је чак и идеолошке потребе дијалектичког материјализма. Када смо подвукли значај разумевања протока времена у филозофији историјског материјализма, и његову карактеристику „прогресивности“, сматрали смо да је она најбоље била искоришћена управо у објашњењу улоге Словена у целокупном „развитку“ Источне римске империје. Долазак Словена на територију Византијског царства у уџбеницима је називан словенском *колонијацијом* (никако „упадом“ или „најездом дивљих варвара“), што је целој причи о њиховом доласку на Балкан давало цивилизованији тон.²¹ Они су у Византији образовали *здрав слој слободног сељаштва*, и нису разрушили Византијску империју (за разлику од осталих варавара, углавном Германа, који јесу уништили Западну римску империју), већ су променили њено друштвено уређење на боље.²² *Колонијација Словена*

²⁰ На историјском факултету Московског државног универзитета Ломоносов, 1939. године била је отворена катедра за Историју Јужних и Западних Словена, а за време Другог светског рата на Филолошком факултету у Москви и Катедра за словенску филологију. Институт за славистику Академије наука СССР-а, који постоји и данас, формиран је 1947. године. Због потреба мобилизације против „заједничког словенског непријатеља“ Институт за славистику наставио је тамо где је класична предреволуционарна славистика стала. У оквиру такве традиције, култура је била схватана као главна компонента теорије цивилизације и као заједнички именованица „словенске узајамности“ (што је давало основу за конструисање слике Византије). – у: Никифоров, Коста, „Институт славноведени РАН, центр русско славистику“, у: *Архив, часопис Архива Србије и Црне Горе*, 1–2, 2008, стр. 98–109.

²¹ *История на средните векове: учебник за VI и VII...*

²² *История на средните векове: учебник за VI и VII...*, стр. 18; или у југословенском: „Slaveni nisu pustošili Bizantsko carstvo kao što su to činili Nijemci i druga plemena u Rimskom carstvu na zapadu. Slavenska kolonizacija naprotiv obnovila je i učvrstila Bizant. Slavenski slobodni seljaci bolje su obrađivali zemlju nego podjarmljeni robovi i koloni i davali su državi više žita. Slavenski seljaci bili

је, у ствари, *обновила и оздравила Византију*.²³ Захваљујући томе Византија је могла да опстане још читавих хиљаду година. Значај Словена за Византијско царство био је, дакле, у томе што су га они спасли.

Лекције о словенској колонизацији на територији Византије, претходиле су лекције о друштвеној и економској развијености словенских племена којима се припремао терен за њихов цивилизацијски подвиг у Византији. Према таквој интерпретацији, Словени су још у петом веку прошли фазу „раслојавања“ и кад су стигли на Балканско полуострво већ су имали феудално уређење. Византија је у то доба још увек била робовласничка држава, што значи – на нижем ступњу развитка (пошто је сачувала тековине робовласничког Рима, попут *Corpus iuris civilis*). Тиме је сугерисано да је друштвено-економско уређење које су донели Словени када су се населили на територију Византије, извршило значајан утицај на уништавање робовласничког поретка у Византији. Пошто су потпуно уклонили робовласничке остатке, Словени су Византији олакшали прелазак на феудално уређење – што је био прелазак на једну „прогресивнију“ форму економских односа. Тако је „робовски рад“, који је доста дуго био „истискиван“ из „производње робовласничке Византије“, био „ликвидиран“ „револуционарним ударом Словена“ на Империју. На тај начин Словенима је била дата „позитивна“ улога у светској историји схваћеној на стаљинистички начин.²⁴

Афирмација словенске идеје током рата била је довољан разлог да се историографија „обрати“ раном средњем веку, и у историји Византије препозна временски најудаљенију тачку у којој су Словени дали некакав цивилизацијски допринос Источној римској империји, а тиме и светској историји. Тако су Бугари и Срби (али не и остали балкански народи попут Румуна, Грка или Хрвата), добили минималан простор у совјетском уџбенику опште историје.²⁵

Структура совјетског уџбеника и место Византије у њему

У тексту је већ било речи о томе да је у Југославији, све до преласка на писање уџбеника који су се односили на њену „националну“ прошлост, у упот-

su dobri vojnici, jer su se, braneći državu od neprijatelja borili i za svoja polja i domove. Zahvaljujući slavenskoj kolonizaciji, Bizantsko carstvo je ojačalo, te je moglo opstati gotovo čitavu tisuću godina poslije propasti Zapadnog rimskog carstva“, у: *Povijest srednjeg vijeka...*, стр. 37.

²³ *История на средните векове: учебник за VI и VII...*, стр. 18.

²⁴ Тиме је био избегнут и сваки помен мешовитог порекла Бугара. Акценат је био стављен само на улогу Словена у историји Византије.

²⁵ У случају бугарског превода Косминског, на пример, Балканско полуострво помиње се само 5 пута, Бугарска 20 пута, Србија 5 пута, Хрватска 2 пута, Средња и Јужна Грчка по једном, Румунија ниједном.

реби било старије издање уџбеника Косминског, оно које је настало у Москви још 1943. године. Са друге стране, у Бугарској је било преведено новије издање истог уџбеника. До промене структуре тог уџбеника у СССР-у је дошло највероватније 1948. године, јер је годину дана раније Космински изнео нацрт о његовој структури и проблематици.

Основно питање које је требало решити у будућем моделу уџбеника, и тиме га побољшати у односу на стари, било је везано за историју Византије. Космински је желео да избегне дотадашњи европоцентрични приступ тумачења прошлости у уџбеницима, а елиминација еропоцентризма подразумевала је пребацивање тежишта на друго место – у СССР, у Москву.²⁶ Потреба за рушењем европоцентричног концепта отворила је питање промене структуре уџбеника, а највећи проблем је била Византија. Њену „незгодну димензију“, аутор уџбеника је објаснио овако: „Али мора се водити рачуна о основном методолошком захтеву који се поставља у уџбенику: уџбеник историје средњег века треба пре свега да покаже феудални начин производње, феудалну државу, феудалну културу. Ако се цела историја Византије да пре историје феудалне Европе, онда ће се феудализам морати приказати на примеру Византије, а то из многих разлога није згодно: византијски феудализам има низ особености, он је релативно недовољно проучен, његова терминологија није потпуно тачно утврђена и уз то није усвојена у науци када је реч о осталим феудалним друштвима. Међутим на Западу имамо феудализам у његовој класичној и најбоље проученој форми, и термини западно-европског феудализма добили су универзалну примену.“²⁷ На тај начин будући уџбеник опште историје средњег века био је разапет између два циља која је требало да постигне: 1) акценат ставити на феудализам који је идеолошки важан (што је Византију бацало на последње стране уџбеника), или 2) приказати историју СССР-а (више Русије) као средиште светске историје, што је подразумевало елиминацију европоцентризма форсирањем Византије на првим странама уџбеника.

Проблем је био решен тако што је у наредним издањима уџбеника пре историје Византије била убачена једна лекција о *Западној римској империји и варварима*.²⁸ На основу тога могуће је закључити да је у Југославији у употреби било старије издање Косминског, јер је прво била изложена историја *Западног римског царства и варвара*, затим историја *Франачке државе*, а потом и историја *Европе од 9. до 11. века*, па тек онда историја Византије у оквиру поглавља *Бизант, Иран и Јужни Славени*.²⁹ У случају Бугарске је одмах после уводне

²⁶ Пошто је изворни марксизам био европоцентричан, може се закључити да је стаљинско тумачење противно изворном марксистичком виђењу историје.

²⁷ Космински, Е. А., „О захтевима које треба...“, стр. 232.

²⁸ *История на средните векове: учебник за VI и VII...*, стр. 248.

²⁹ *Povijest srednjeg vijeka...*

лекције о *Западној римској империји и варварима*, уследила историја Византије под насловом *Источна римска (Византијска) империја и Словени*, што доказује да је тамо у употреби било новије издање.³⁰

У оквиру старијег издања је однос Кијевске Русије и Византије био представљен као део поглавља *Бизант, Иран и Јужни Славени*, и то само на страни и по, док је у новијем издању историја *Кијевске Русије* представљала посебно поглавље, на пет страна, изложена непосредно пре поглавља о култури раног средег века. Такође, у старијем издању постојао је поднаслов који је говорио о подели црква 1054. године, док га у новијем није било. Новије издање је имало посебно поглавље о култури раног средњег века на осам страна, у оквиру којег је била „доказана“ супериорност византијске цивилизације над културом Запада и њен утицај на суседне земље, посебно на Кијевску Русију, док је у југословенском, старијем издању, култури Византије била посвећена једва цела страна (поглавље се завршава реченицом да је „бизантска култура извршила велики утјецај не само на Русију, већ и на Арменију, Грузију, Бугарску и Србију.“).³¹

Из свега наведеног, важне су две чињенице: прво, процес промене структуре уџбеника временски се поклопио са доношењем Резолуције Информбироа, и друго, у Југославији је, из неког разлога, у употреби било старије издање све до 1949. године, у којем није била фаворизована историја Византије и њена културна (и свака друга) премоћ у односу на Запад. Другим речима, задржана је старија, посматрано из перспективе Москве – европоцентрична структура, у којој је разумевању феудализма и култури Запада била дата предност над византијским светом (ако се, према кључу који је поставио сам Космински, предност тумачила местом лекције у целокупној структури уџбеника).

О проблему употребе совјетских уџбеника у Бугарској и Југославији

Какав је преокрет представљало увођење совјетског уџбеника опште средњовековне историје у Бугарској (1953), и његово напуштање у Југославији (1949), могуће је увидети тек када се ти уџбеници упореде са домаћим уџбеницима историје, у обе државе.

Да би ту промену јасније увидели, а потом и приказали, било је потребно да путем лексикометријске анализе утврдимо како се број речи које се односе на *Византију* креће у временској димензији, тј. у односу на године издања уџбеника, у обе државе? За такав прорачун било је потребно неколико параметара: године издања уџбеника, укупан број страна уџбеника, број страна посвећених средњовековној историји у уџбенику и број речи *Византија* у оквиру текста посвећеног средњем веку.

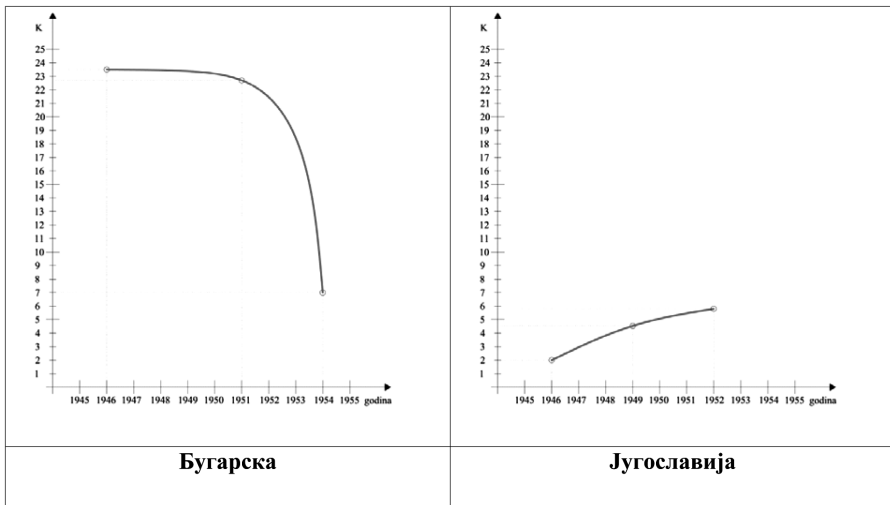
³⁰ *История на средните векове: учебник за VI и VII...*

³¹ Погледати структуру уџбеника: *Povijest srednjeg vijeka...*

Бугарска			
Година издања уџбеника	Укупан број страна у уџбенику	Број страна посвећених средњем веку у уџбенику	Број речи Византија у оквиру текста посвећеног средњем веку
1946 – национална историја	434	97	510
1951 – национална историја	124	26	124
1954 – совјетски уџбеник	245	74	157

Југославија			
Година издања уџбеника	Укупан број страна у уџбенику	Број страна посвећених средњем веку у уџбенику	Број речи Византија у оквиру текста посвећеног средњем веку
1949 – совјетски уџбеник ³²	226	58	29
1949 – национална историја	189	93	206
1952 – национална историја	111	46	111

Када се подаци из табела представе на графиконима, добија се следећи налаз:

³² Уџбеник који је овде анализиран штампан је 1949. године, али пошто постоји и уџбеник из националне историје народа Југославије такође из ове године, то компликује њихово приказивање на истом графикону. Због тога је на графикону представљено издање уџбеника Косминског из 1946. године, уз напомену да то нису два идентична издања: док уџбеник из 1949. године има 226 страна, овај из 1946. године има 237 страна, што се не одражава битно на коначни налаз.

Ови графикони показују тренд по којем је просечан број речи *Византија* по страни текста посвећеног средњем веку (у односу на проценат који средњи век заузима у целокупном уџбенику) – у случају Бугарске опадао у односу на године издања, док је у Југославији растао.³³

Најважнија промена која се у временском распону 1946–1954. године догодила, била је прелазак са опште историје средњег века на „националну“ историју у Југославији, и обрнуто у случају Бугарске. Из тога се види да је промена метанаратива пресудно утицала на употребу појмова који се односе на *Византију* у уџбеницима: фреквенција тих појмова вишеструко је већа у оквиру националних дискурса, него у оквиру дискурса опште историје у совјетским уџбеницима. Такође, може се констатовати да је употреба речи које се односе на *Византију*, у бугарским уџбеницима била вишеструко већа него у југословенским.

Политичке поделе, прво оне у врху партије у Совјетском савезу половином тридесетих година 20. века (у погледу националног питања, револуције у једној земљи, обнове идеје државности у стаљинистичком систему, ...), затим и оне које је донео Други светски рат – подела на „Немце“ и „Словене“, а потом на „Исток“ и „Запад“, утицале су на писање историје Византије у совјетским уџбеницима опште историје средњег века. Осим њих, важна је била и подела која се 1948. године догодила у оквиру Источног блока, која је на још један начин утицала на однос према историји Византије, не само у совјетским, већ и у националним уџбеницима. Реч је о Резолуцији Информбироа, односно сукобу између Тита и Стаљина.

У првим годинама после рата, Југославија је била укључена у интересну сферу Совјета, јер се линија поделе између бивших савезника пружала „од Шћећина до Трста“, док се средином педесетих година Гвоздена завеса пружала дуж северних и источних граница Титове државе.³⁴ Процес померања Гвоздене завесе био је основни политички контекст у којем се у Југославији и

³³ Прво је био израчунат просечан број речи Византија по страни средњег века (на пример, у случају бугарског уџбеника из 1946. године према формули $1: X=97:510$, где број 97 представља 100% страна које посматрамо, а број 510 укупан број речи Византија у тих 97 страна, из чега произилази да је $X=5.26$. Затим је био израчунат проценат који средњи век заузима у оквиру уџбеника: $100: X=434:97$, (где је 434 укупан број страна, а 97 број страна посвећених средњем веку), из чега произилази да је $X=22.35\%$. Ово су подаци потребни за израчунавање коефицијента (К), који представља однос просечног броја речи Византија по страни средњег века, у односу на проценат средњег века у целокупном уџбенику: $100: K=25, 66: 0.5$, из чега је $K=1.95$. Налаз $K=1.95$, у односу на годину 1946. за коју је рачунат, представља тачку у графикону. Тај налаз је имагинаран број који подразумева однос „просека речи Византија“ и „процента средег века“ у уџбенику, али је, у метематичком погледу тачан, и њиме се добија чврста компаративна основа под условом да и сви други налази буду израчунати на исти начин. Другим речима, добијени број је модел по којем је могуће извршити компарацију што прецизније.

³⁴ Милорадовић, Г., „Тројански коњ империјализма...“, стр. 92.

Бугарској обликовала политика штампања уџбеника, а тиме и њихов садржај. Тито је после рата водио политику експанзије, сличну СССР-у, односно, он је независно од Москве покушао да гради своју социјалистичку империју чиме је релативизовао и угрозио договоре које је Стаљин склопио са Британцима и Американцима на Јалти и у Потсдаму.³⁵ Са друге стране, Југославија се после тог сукоба почела чвршће окретати ка Западу.³⁶ Због пукотине на географском простору Источног блока, коју је донела Резолуција, Стаљин је морао да заведе чвршћу дисциплину у преосталом делу своје интересне сфере. Чињеница да је Југославија, једина од свих земља „сателита“, одмах после рата преузела совјетски, стаљинистички модел уџбеника, иде у прилог претпоставци да је Тито веома рано почео да гради сопствену мању империју, чији је идеолошки и практични узор била већ постојећа – Стаљинова.

Када је у Москви већ постало јасно у којем правцу је Тито водио политику, и када је, иступањем Југославије из Блока била угрожена стабилност читавог региона, завођење дисциплине у преосталом делу совјетске сфере утицаја постало је питање Стаљиновог кредибилитета и чврстине целокупног система који је био заснован на послератним договорима савезника, и који се дефинисао кроз почетак Хладног рата.³⁷ У контексту који је подразумевао чвршћу интеграцију Источног блока после разлаза Тита и Стаљина, треба разумети и чињеницу да су у осталим земљама народне демократије совјетски уџбеници опште историје били штампани тек после 1948. године. На тај начин лакше је разумети и због чега је Космински баш те године одлучио да промени структуру сопственог уџбеника стављајући акценат на Кијевску Русију, културну надмоћ Истока над Западом, сужавајући простор за све поделе, антагонизме, уклањајући мешовито порекло Протобугара у оквиру измишљене заједничке и компактне прошлости целог блока.

У Југославији совјетски модел опште историје није само из идеолошких разлога био преузет одмах после рата. Та потреба произилазила је из несређеног националног питања, додатно оптерећеног сукобима током рата у Југославији.³⁸ У Бугарској, која је била етнички компактнија од Југославије, као и у случају СССР-а који је имао етнички неподељено језгро које су чинили Руси, било је једноставније повући линије континуитета са Византијом. У случају Југославије, где није било јединственог етничког језгра, и где утицај Византије није ни био од подједнаког значаја за све њене народе, објашњење да је савремена

³⁵ Милорадовић, Г., „Тројански коњ империјализма...“, стр. 103–104.

³⁶ Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, у: *Писати историју Југославије. Виђење српског фактора*, Београд 2007, стр. 241.

³⁷ Милорадовић, Г., „Тројански коњ империјализма...“, стр. 104.

³⁸ *Petrungaro, Stefan, Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918-2004. godine*, Zagreb 2009, стр. 83.

социјалистичка Југославија настала на цивилизацијским тековинама Византије, није било ни сасвим тачно, ни адекватно, чак је у складу са политиком заокрета према Западу почетком 1950-их – било и непожељно. Међутим, византијско наслеђе у југословенским уџбеницима није било одбачено, већ умерено у други план, јер су неки његови елементи могли бити искоришћени као основа за идеју југословенства.

У складу са Стаљиновим разумевањем националног питања у СССР-у, по којем је требало фаворизовати великоруски национализам, Византија је, као историјска основа из које су савремени Руси наводно вукли културни континуитет преко Кијевске Русије, постала значајна тема у уџбеницима историје. Старије издање уџбеника Косминског, настало током рата 1943. године, представљало је одраз тадашњег стања на терену, док је новије представљало одраз политичких промена које су уследиле са почетком Хладног рата. Те промене су историју Византије из средине уџбеника довеле на почетак уџбеника, јер више није било разлога за форсирањем историје Западне Европе на почетку уџбеника: док се током рата морало водити рачуна о западним савезницима и слици њиховог средењег века у уџбеницима, након све јасније поделе на Исток и Запад после рата, за тим више није било потребе.

Резолуција ИБ-а 1948. године, додатно је могла утицати на структуру уџбеника, место Византије у њему и политику његовог штампања у државама које су после сукоба остале под утицајном сфером Москве. Потреба за чвршћом интеграцијом простора довела је до наметања совјетског уџбеника опште историје у Бугарској (и то новијег издања), у којем је, за разлику од старијег, културној надмоћи византијског света над Западном Европом била посвећена посебна лекција у оквиру поглавља *Култура раног средњег века*. Такође, *Кијевска Русија* је била издвојена као посебно поглавље, чиме је увећан њен значај, а теме о подели Цркве 1054. године или о турском пореклу Протобугара, ишчезле су из новијег издања.

У првим југословенским уџбеницима које су писали домаћи аутори, била је настављена традиција преузета из старијег модела совјетског уџбеника. То значи да је, као предуслов за разумевање средњовековног развоја југословенских народа, било неопходно претходно савладати развој феудализма у Западној Европи.³⁹ У тим уџбеницима је историја Византије била уткана у национални дискурс народа Југославије.

³⁹ Погледати структуру уџбеника: Vladimir, B., *Povijest za razred V...*; Чубриловић, Јб., Живковић, С., Поповић, М., *Историја за VI разред...*

Resume

Olivera Marković, MA

Interpretation of the Byzantine history in the translated Soviet textbooks in Bulgaria and Yugoslavia 1945-1953

Political divisions in the USSR Communist Party during the 1930-ies, the end of World War II, beginning of the Cold War and break between Tito and Stalin were the events that influenced interpretation of Byzantine history in the Soviet textbook on general history of the Middle Ages. This textbook was used in Yugoslavia immediately after the war, while in Bulgaria it was put in use only as one of the consequences of the Cominform Resolution. In the older edition of this textbook, published in Moscow in 1943, which was used in Yugoslavia, preference was given to themes on Western Europe and feudalism. In the later edition, from 1947/8, which was used in Bulgaria, Byzantine history was understood as basis for explanation of the past of the Eastern bloc. Its use both in Bulgaria and Yugoslavia represented discontinuity in explanation of the importance of Byzantine history. Other textbooks on national histories respectively, explained Byzantine history in national discourses, and considered its role in the development of both states more important.